

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे स्त्रीशिक्षणविषयक विचार व कार्य

पवार सुजाता पंडितराव
पी. व्ही. जी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन
ॲन्ड रिसर्च, नाशिक

डॉ. विद्या एन. जाधव
असोसिएट प्रोफेसर,
ॲड. विठ्ठलराव हांडे शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय, नाशिक

सारांश

महाराजा सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) हे भारतातील प्रगत विचारसरणीचे व सामाजिक सुधारणांसाठी नवोपक्रम राबविणारे राजे होते. 1863 साली महाराष्ट्रातील कवळाणे येथील मराठा शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलेल्या या मुलाला बडोद्याच्या महाराणी जमनाबाई यांनी दत्तक घेतले. 1875 साली त्यांना बडोद्याचे राजेपद प्रदान केले. प्रोफेसर इलियट यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर 1881 साली वयाच्या 18 व्या वर्षी राज्याभिषेक सोहळा झाल्यानंतर त्यांनी बडोद्याचे महाराजा म्हणून राजकीय कारकिर्दीला प्रारंभ केला. 1881 ते 1839 या 58 वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी बडोदे संस्थानचा कायापालट करून आधुनिक सुधारणावादी राज्य म्हणून आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. विशेषतः स्त्रियांचे हक्क आणि त्यांनी राबविलेले स्त्री शिक्षणविषयक नवोपक्रम यासाठी त्यांची कारकीर्द एक नमुनादर्श म्हणून इतिहासात नोंदली गेली आहे. महाराजांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन अपारंपारिक होता. बौद्धिक व अध्यात्मिक व्यवहारात बरोबरीच्या भागीदार होतील अशा महिला त्यांना घडवायच्या होत्या. राष्ट्राच्या जडणघडणीत पुरुषांइतकाच स्त्रियांचाही समान वाटा असतो यावर त्यांची श्रद्धा होती. त्यामुळे पुरुष शिक्षणाबरोबर स्त्रीशिक्षणाचीही तेवढीच भक्कम पायाभरणी करण्यावर त्यांनी आपल्या राजनीतीत भर दिला.

प्रस्तावना –

सयाजीराव महाराजांनी राज्यकारभार पहायला सुरुवात केल्यानंतर चारच वर्षांनी 20 ऑगस्ट 1885 साली हुकूम काढला. हा हुकूम म्हणजे बडोद्यातील स्त्री शिक्षणासंबंधीचा कायदाच आहे. या हुकूमात महाराज लिहितात, 'भावी पिढीच्या सर्वोत्तरी संवर्धनाची जबाबदारी स्त्रियांवरच आहे. स्त्रिया सुविद्य असल्या तरच त्या उत्तम नागरिक निर्माण करू शकतील. निरक्षर, निर्बुद्ध स्त्रियांमुळे संसार नीरस होण्याचा संभव असतो. गृहिणी शिकलेली आणि सुसंस्कृत असली तर ती पुरुषास चांगल्याप्रकारे मदत करू शकते. पुरुषांशी सहकार्य करून त्यांच्याशी असलेले सहचारिणीचे नाते यथार्थ करून दाखविणे हाच विवाहाचा श्रेष्ठ हेतू मानला जातो. हे सर्व साधण्यासाठी स्त्रियांस योग्य शिक्षण देणे, हाच एकमेव मार्ग आहे. यावरून स्त्री-शिक्षणविषयी दूरदृष्टीकोन दिसून येतो. स्त्रियांनी शिक्षणाबरोबरच भावी पिढीच्या संगोपनाची

जबाबदारी योग्य पद्धतीने घेतल्यास देशाचा सर्वांगीण विकास होवू शकतो असे त्यांचे म्हणणे दिसून येते. स्त्री शिक्षणाबद्दल त्यांनी विविध कायदे केले.

व्हरनॅक्यूलर एज्युकेशन ॲक्ट 1913, प्रमाणे स्त्रीशिक्षणाच्या संदर्भात केलेले काही महत्त्वाचे कायदे खालीलप्रमाणे –

1. विद्यार्थिनींची प्रकृती उत्तम राहण्यासाठी त्यांच्या शारीरिक शिक्षणावर शिक्षकांनी विशेष लक्ष ठेवले पाहिजे. शिक्षकांनी स्वतःच्या खास देखरेखीखाली त्यांच्याकडून योग्य त-हेचा व्यायाम, खेळ आणि कसरत करून घेण्यात यावी.
2. बडोदा शिक्षण पद्धती, पाठशाळा, बडोदा सरकारी शाळा नं. 1, पेटलाद, भादरण, पाटण, नवसारी, गणदेवी आणि अमरेली या शाळात अथवा दुस-या इतर शाळात शास्त्रीय विषय शिकविण्यासाठी तसेच विज्ञान विषयासाठी उपयुक्त साधने देण्यात आली आहेत, ही अथवा जी इतर शैक्षणिक साधने देण्यात आली आहेत, त्याचा उपयोग शाळेतील मुख्याध्यापक तसेच जवळपासच्या आजुबाजुच्या शाळेतील मुख्याध्यापक मुक्तपणाने करू शकतात. (Rule No.601)
3. ज्या शिक्षकांना आरोग्य विज्ञानाचे उत्तम ज्ञान आहे.त्यांनी आठवडयातून एक तास त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ विद्यार्थ्यांना करून दयावा. (Rule No.626)
4. शाळेच्या अभ्यास कामाव्यतिरिक्त मुलींना भरतकाम, शिवणकाम आणि विणकाम करावयाचे त्याला हरकत नाही, त्यांना चांगले शिवता आले पाहिजे. तसेच मापे घेता आली पाहिजेत, विणता आले पाहिजे याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. या कामासाठी नेमलेल्या कन्या शाळेत नेमलेल्या सेवकांना ते काम नीट येत नसेल तर मुख्याध्यापिकेने ते काम स्वतः शिकवावे आणि सेवक व इतर शिक्षक यांनाही त्या कामाची माहिती दयावी. या शिक्षणाची सर्व जबाबदारी मुख्याध्यापिकेची राहिल. (Rule No.612)
5. पाकशास्त्र,गरबा,पाठचिकित्सा इ. विषय शक्यतो मुख्याध्यापिकेने स्वतःच शिकवावेत आणि शाळेतील इतर शिक्षकांनाही त्या विषयाची माहिती असावी, अशी व्यवस्था करावी. (Rule No.613)

येथे काही निवडक कायदेच नमूद करण्यात आले आहेत, असे अनेक कायदे सयाजीराव महाराजांनी केले आहेत. त्या काळात स्त्रियांना घराबाहेर पडणेही मुश्किल असतांना समाजात मान्य होईल अशा शिक्षणाचा विचार सुरुवातीला त्यांनी केला.

स्त्री शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न :

सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण :

इ.स. 1983 साली अमरेली गाव आणि तालुका व त्या अंतर्गत येणारी खेडी या सर्व ठिकाणी प्रायोगिक तत्वांवर सक्तीच्या प्राथमिक मोफत शिक्षण योजनेची ओळख करून देण्यात आली. या प्रेरणेने इ. 1993 साली शाळेत एक मैलाच्या परिघात राहणा-या 7 ते 10 वर्षे या दरम्यानच्या सर्व मुलींना या शाळेत येणे

सक्तीचे करण्यात आले. खासगी शिक्षण घेणा-या अथवा निश्चित केलेली विशिष्ट इयत्ता उत्तीर्ण झालेल्या किंवा काही अपरिहार्य कारण असलेल्या विद्यार्थिनींना सुट देण्यात आली. सुरुवातीला शिक्षणाची मर्यादा मुलींसाठी इयत्ता तिसरी करण्यात आली. मुलींना सरकारी शाळेतच पाठवले पाहिजे अशी कोणतीही सक्ती केली नाही.

मिश्र शिक्षणाचा प्रयोग

स्त्री शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न करतांना आणखी एक प्रयत्न म्हणजे ज्या ज्या ठिकाणी मुलींसाठी विशेष शाळा उपलब्ध नव्हत्या. त्या त्या ठिकाणी मुले व मुली यांच्या मिश्र शिक्षणाचा प्रयोग करण्यात आला. प्रायोगिक तत्वांवरच्या या शिक्षणाची व्यवस्था समाधानकारकपणे काम करते हे लक्षात येत होते.

शिष्यवृत्ती योजना

दहा वर्षावरील मुलींना शाळेकडे अधिकाधिक वर्षे वळण्यासाठी प्रलोभन म्हणून शिष्यवृत्ती देण्याची योजना चालू करण्यात आली. राज्याच्या अनेक भागात ही योजना यशस्वी ठरली म्हणून ती सुरु ठेवण्यात आली.

फिमेल ट्रेनिंग कॉलेज

स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला गती देण्यात सगळ्यात मोठी अडचण अशी होती की, स्त्री शिक्षकाची नियुक्ती करण्यासाठी त्यांची संख्या फारच कमी होती. स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजची स्थापना इ.स. 1882 ला करण्यात आली. या ट्रेनिंग कॉलेजला प्रात्यक्षिक शिक्षणासाठी उत्तम शाळा जोडण्यात आल्या होत्या आणि उत्तम शिक्षक निर्माण करण्यासाठी आवश्यक त्या सोयी सवलती पुरविण्यात आल्या होत्या. सर्व प्रशिक्षणार्थींना प्रशिक्षण काळात शिष्यवृत्ती दिली जात असे. राज्यातून मिस राधाबाई पोवार यांना अध्यापनशास्त्र शिकण्यासाठी इ. 1914-15 मध्ये अमेरिकेच्या टीचर्स कॉलेजच्या युनिव्हर्सिटीत पाठवले व त्यांना वार्षिक 150 रूपये इतके वेतन दोन वर्षासाठी सन्मानपूर्वक देऊ करण्यात आले.

झनाना वर्ग

ज्या मुली,स्त्रिया सर्वसामान्य शाळांत जाऊन शिक्षण घेऊ शकत नव्हत्या,शिक्षणाची आवड होती, पण पडदा नशीन असल्यामुळे बाहेर जाऊन शिक्षण घेण्याची सोय नव्हती व सक्तीच्या शिक्षण योजनेअंतर्गत येणा-या वयोमर्यादेपेक्षा ज्यांचे वय जास्त होते अशा पडदाआड असलेल्या स्त्रियांपर्यंत शिक्षणाचा प्रकाश जाऊन पोहोचावा,त्यांना बौद्धिक आणि मानसिक सक्षमता प्राप्त व्हावी म्हणून ठिकठिकाणी झनाना वर्ग काढण्यात आले. या वर्गात वाचन,लेखन,घरगुती जमाखर्च,विणकाम,भरतकाम यांचे शिक्षण देण्यात येई. समकालीन विषयांवर त्यांचे प्रबोधन व्हावे आणि त्यांच्या जीवनक्षेत्रांशी संबंधित अशा वेगवेगळ्या विषयांचे त्यांचे क्षितिज व्यापक आणि विस्तारीत व्हावे यादृष्टीने तेथे काम केले जाई. उत्तम नेतिक मूल्ये असणा-या मुली व स्त्रियांचा समावेश या वर्गात होईल याची दक्षता घेतली जात असे. चाळीस वर्षांच्या

वरील स्त्रियांनीही या वर्गात प्रवेश घेतला होता. जगाविषयीचा अनुभव,विचार करण्याची शक्ती आणि आकलन क्षमता यामुळे या स्त्रिया कोणताही विषय तत्काळ आत्मसात करत.

अस्पृश्य जातीतील स्त्रियांचे शिक्षण

समाजातील मागासलेल्या जाती-जमातीतील स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे सयाजीराव महाराजांनी विशेष लक्ष दिले होते. इ.स. 1897-98 साली सोनगड मधल्या धानका येथे मुलींसाठी निवासी शाळा सुरु करण्यात आली.ही शाळा इयत्ता सातवीपर्यंत होती. 1911 साली या निवासी शाळेतल्या मुलींची एकंदर संख्या 50 इतकी होती,ती 1941-42 मध्ये वाढून 62 इतकी झाली. या शाळेत लेस बनविण्याचे तसेच रेशमाचे उत्पादन करण्याचे प्रशिक्षणही देण्यात येऊ लागले.

मुस्लिम स्त्रियांचे शिक्षण

मुलींच्या शिक्षणाबाबत मुस्लिम समाजात औदासिन्य व निरुत्साहाचे वातावरण होते. मुस्लिम समाजातील मुलींसाठी महाराजा सयाजीरावांनी अनेक उर्दू शाळा स्थापन केल्या. 1892-93 साली अमरेली तालुक्यात दोन शाळा उघडण्यात आल्या. त्याच वर्षी बडोदा शहराच्या मध्यवर्ती भागातही एक शाळा सुरफ करण्यात आली. 1904-05 या काळात 447 इतक्या मुली या शाळेत शिक्षण घेत होत्या.हळूहळू उर्दू गर्ल्स स्कूलची एकंदर संख्या 28 इतकी होऊन त्यात 1941-42 या काळात यात एकंदर 2800 मुली शिक्षण घेत होत्या व संयुक्त शिक्षण देणा-या 17 उर्दू शाळेतील मुलींची संख्या 1941-42 च्या दरम्यान 1048 पर्यंत जाऊन पोहोचली होती.

मूक - बधिरांसाठी शाळा

महाराजा सयाजीरावांनी श्री.नंदुरबारकर आणि श्री.त्रिवेदी या दोघांना मुकबधीर मुलांना शिकविण्याच्या प्रशिक्षणासाठी कलकत्ता येथे पाठविले. या विद्यार्थ्यांच्या अंगातील उपजत गुणांची जोपासना व्हावी, त्यांच्या या अभावावर मात करता यावी या हेतूने येथे शिक्षण देण्यात येई. 1909 च्या शेवटी या शाळेत 9 विद्यार्थी व 2 विद्यार्थिनी होत्या.

गृहशास्त्रविषयक शिक्षण

मुलींच्या शाळांतून प्रमुख विषयांच्या बरोबरीनेच भरतकाम, चित्रकला, संगीत, पाकशास्त्र, संस्कृत इ. विषयांचे शिक्षण देण्यासाठी खास शिक्षकांची नियुक्ती करण्यात आली. या मुलींना गृहपातळीवरील अर्थशास्त्र व सफाई यंत्रणा यांचेही पाठ देण्यात आले. पाककलेचे प्रात्यक्षिक शिक्षण सहा शाळांतून आठवडयातून एकदा देण्यात येत असे. विणकामाची ओळख करून दिली जाई.

महाराजा सयाजीराव यांचा स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टिकोन अतिशय व्यापक तसेच आधुनिक वळणाचा होता. स्त्री स्वातंत्र्यासाठी शिक्षणाची,विचारांची आणि उद्योगप्रियतेची गरज आहे, या भूमिकेतून त्यांनी

आपली राजकीय उद्देशपत्रिका तयार केली होती. स्त्रियांची आंतरिक शक्ती आणि समाजसुधारणेतील त्यांच्या योगदानाची क्षमता यावर त्यांचा अतीव विश्वास होता. स्त्रियांमध्ये असणा-या अनेक सुप्त गुणांची वाढ करून त्याचा उपयोग देशाच्या आर्थिक,सामाजिक,राजकीय आणि सांस्कृतिक विकासासाठी करण्याची आवश्यकता आहे,याविषयी ते जागरूक होते. स्त्री शिक्षणाचा अंगिकार करतांना त्याचबरोबर आधुनिक मूल्यांचा स्वीकार करतांना केवळ पाश्चात्यांच्या अंधानुकरणाचा दृष्टिकोन असता कामा नये,तर त्याला भारतीय जीवनशैलीच्या संदर्भात,आकारात आणले पाहिजे. हा त्यांचा दृष्टिकोन सातत्याने त्यांच्या विचारात,कार्यात प्रकट झाला आहे.

संदर्भसूची

- हिंगुराव मंदा 2015,महाराजा सयाजीराव आणि स्त्री शिक्षण साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद
- भांड बाबा,2012. लोकपाठ राजा सयाजीराव, साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद
- अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह रिपोर्ट,1881 ते 1941
- स्त्री शिक्षण पाठशाळासंबंधी नियम,1933
- आपटे, दा.ना.,1936. श्री.महाराजा सयाजीराव तिसरे यांचे चरित्र, Vol I, II,III
- Gaekwad Fatesingrao,1989,Sayajirao of Baroda,Popular Prakashan, Bombay
- Gaekwad Sayajirao,1927,Speeches and Addresses of His Highness III, Vol I, University Cambridge
- Gaekwad Sayajirao,1927,Speeches and Addresses of His Highness III, Vol 2, University Cambridge (1911-1927)
- Gaekwad Sayajirao,1927,Speeches and Addresses of His Highness III, Vol 4 University Cambridge (1934-1938)